

NUTQNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARIDAN BIRI PSIXOLINGVISTIKA VA BU NUTQNING SHAKLLANTIRISH OBYEKTIDA AYOLLARNING O'RNI

Kamolova Dilnoza Rashidovna

NamDU Lingvistika(o'zbek tili) 1-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6579926>

Annotatsiya: Ushbu mavzu o'rganilishi jihatdan mamlakatimizga kirib kelganiga ancha vaqt bo'lgan bo'lsa ham, chuqur o'rganish sifatida asosiy ilmiy ishlar hozirda takomillashib va mukammallashtirib borilayotganligi, adabiy nutqda muhim o'rni haqida manbalar asosida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu tavsiyalarda pedagoglar foydalanishlari uchun muhim hayotiy omillar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: Emotsiya, psixolingvistika, nutq idroki, an'ana

Nutqning ta'sir quvvati, tegishli axborotni tinglovchiga tugal va qulay "yuqumli" tarzda yetkazish imkoniyati so'zlashuvda muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiy til me'yorlari, nutqning sifatlari, nutq madaniyati masalalari o'zbek, rus umuman, dunyo tilshunosligida ham amaliy, ham nazariy jihatdan yetmish-sakson yildan beri faol o'rganib kelinadi. O'zbek tilshunosligida Abdurahmonov, R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, M.Sodiqova, Yo. Tojiyev, B.O'rinboyev, M.Asomiddinova, T.Qudratov, S.Karimov, T.Qurbonov, A.Boboyeva, B.Umirqulov, A.Ahmedov, Q.Samadov, S.Inomxo'jayev va boshqa ko'plab olimlar nutq madaniyati masalalarini tadqiq etishga o'z hissalarini qo'shganlar. Ular yaratgan asarlarda o'zbek nutqi madaniyatining nazariy masalalari bilan bir qatorda bevosita amaliyot bilan daxldor, mavjud kamchilik va nuqsonlarni bartaraf etishga doir taklif va tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Har qanday narsaga baho berilganda, avvalo, uning aslligi, boshqa keraksiz unsurlardan xoliligi, o'z mohiyatiga muvofiq toza tarkibga egaligi kabi me'yorlardankelib chiqiladi. Soflik sifati nutqning ana shunday baholash mezonlaridan hisoblanadi. Boy nutq tinglovchining joniga tegmaydi, balki u bunday nutqni jon qulog'i bilan tinglaydi.

Nutqning boy yoki kambag'alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari (so'zlar, ma'nolar, intonatsiya, sintaktik tuzilmalar, iboralar...) dan qay darajada foydalanganligi bilan belgilanadi. Ayni bir til unsuri nutqda qanchalik kam takrorlangan bo'lsa, bu nutqning boylik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi yoki aksincha, muayyan til unsurining takrori ko'p bo'lgan nutq kambag'al hisoblanadi va unig ta'siri ham shunga yarasha bo'ladi. Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy aytganidek, "Bir deganni ikki demak hush emas, So'z chu takror o'ldi,

dilkash emas”. Shuning uchun ham nutqning bu sifati rang – baranglik tarzida ham talqin etiladi. O‘zbek tili har jihatdan, lug‘at xazinasi nuqtai nazaridan benihoya boy va rivojlangan tildir. Shuning uchun ham bu qadim tilda “oldidan o‘tganda bugungi kun adabiyoti ham shapkasini olib salom berib o‘tadirg‘an” (Fitrat) adabiyoti yaratilgan.

Agar nutq o‘zida barcha kommunikativ sifatlarini mujassam etsada, yetkazib beruvchida mahorat bo‘lmasa bunda ham so‘zlivchi maqsadiga erishishi samarasiz bo‘lib, so‘z qadrini yo‘qotadi. Insonlarda nutq chiroyli, so‘zlar betakror va ifodalayotgan paytda uning suhbatini yuzida emotsiyalar bilan ifodalanishi tinglovchining qiziqishini yanada orttiradi. Zamonamizning so‘z ustalariga e‘tibor beradigan bo‘lsak, ularda bu tizim yani, nutq bilan birga yuz, tana emotsiyalarini ishtirokidan foydalanib faoliyat olib borishadi. Emotsiya o‘zi nima? Emotsiya- shaxsning voqelikka o‘z munosabatini his qilishidan kelib chiqadigan, uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan bog‘liq bo‘lgan yoqimli va yoqimsiz kechinmalaridir. Emotsiyani ta’sirchanligini esa hissiyot keltirib chiqaradi. Hissiyot –bizning tuyg‘ularimizning o‘ziga xos aks ettirish jarayonida bizda tug‘iladigan ichki kechinmalar va munosabatlar aks ettiradi.

Hissiyot va tuyg‘ular o‘rtasida hislar emotsional kechinmalarning ifodalanishlardan biridir. Biz bu maqolada bugun hissiyot va kechinmalarni ifodalovchi nutq imkoniyatlari to‘g‘risida yondashmoqchimiz. Texnika rivojlanib borayotgan davrda yashar ekanmiz, barcha sohalarda yangiliklarga duch kelamiz. Bu rivojlanishda, nutqning yangi yo‘nalishlarini o‘rganuvchi bo‘limlarining o‘zbek tilida ham o‘rganilayotgani yangi fanlarga asos solmoqda. Ana shunday nutqning zamonaviy yo‘nalishlaridan biri, psixolingvistika-psixologiya va lingvistika qo‘shilishidan shakllanadigan fan hisoblanadi.

Psixolingvistika nutqning hosil bo‘lishi, shuningdek nutqni idrok etish va shakllantirish jarayonlarini ularning til tizimi bilan o‘zaro bog‘lanish holatida o‘rganuvchi fan; psixologiya va lingvistikaning sintezidan paydo bo‘lgan. Psixolingvistika inson nutqiy faoliyati modelini va psixofiziologik eksperimentlar yo‘li bilan tekshiradi. Tadqiqot manbasi bo‘yicha tilshunoslikka yaqin bo‘lgan psixolingvistika o‘z tekshirish usullari bo‘yicha psixologiyaga yaqin turadi. Unda o‘zaro bog‘lanishli eksperiment, “samantik differensial” kabi va boshqa eksperimental usullar qo‘llaniladi. Psixolingvistika termini XX asrning 60-yillarida amerikalik olimlar tomonidan amaliyotga kiritilgan. O‘zbekistonda ushbu soha bo‘yicha bir qancha ishlar amalga bajarilgan bo‘lsada, haqiqiy ma‘nodagi psixolingvistik tadqiqotlar endigina boshlanmoqda.

Psixolingvistika asoschisi nemis tilshunos olimi G.Shteyntal (1823-1899) hisoblanadi. Uning eng muhim asarlari sifatida “Tillarni tasnif etish va ularning

taraqqiyot qonuniyatlarining maqsadi” deb nomlangan bo’lib, 1850-yilda yozilgan. Undan keyin 1851-yilda “Tillarning kelib chiqishi”, 1855-yilda yozilgan “Grammatika, lingvistika va psixologiya”, 1860-yillarda yozilgan “Muhim tipdagi tillarning tuzilishi xarakteriskasi” asarlarini sanab o’tish lozim. Shuni alohida ta’kidlash joizki, lingvistik biologizmning o’ziga xos hususiyatlari Shleyxer ta’limotida o’z ifodasini topgan bo’lsa, logigrammatizm Bekker ta’limotida jonlantiriladi.

Shteyntal ta’limiy qarashlariga Potebnya va Boduen de Kurtene ham Sossyur, Sepira va Sherbalar e’tibor qaratdi. Biroq psixolingvistika birgina xalq misolida rivoj topgan emas. Psixologik maktab XIX asrning birinchi yarmi XX asr boshlarida vujudga kelgan bo’lib, til va nutq muammosiga oid amaliy ishlar amalga oshirila boshlandi. Zamonaviy tilshunoslik tobora kengayib, taraqqiy etib bormoqda. Buning asosini shubhasiz, tilshunoslik va boshqa fanlar o’rtasidagi aloqadorlik ta’minlaydi. Psixolingvistika ham mana shunday jarayonning mahsulidir. Psixolingvistikaning asosiy tadbiiq obyektii nutqiiy faoliyat subyekti bo’lgan shaxs, til sohibi hisoblanadi. Rus tilshunosligi mazkur soha rivojiga katta hissa qo’shgan.

A.A. Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasi haqida yozar ekan, “T ilning amal qilishini psixik fenomen sifatida tavsiflash va tushuntirish” ushbu sohaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Psixolingvistika nutqda bevosita psixologiya bilan aloqador fan bo’lgani, inson psixologiyasida ayol jinsi vakillarining obyekt sifatida muhim rol o’ynashini kuzatamiz. Ayol farzandni dunyoga keltirish bilan birga juda ko’p rivojlanish bosqichlari aynan ayol kishiga bog’liq hisoblanadi.

Ayollar psixolingvistikasini o’rganar ekanmiz, bu hilqat ichida dunyocha mo’jiza va sirlarga duch kelamiz. Bunga yaqqol misol tariqasida o’zbek ayollarini psixolingvistikasiga e’tibor qaratmoqchimiz. Dunyo xalqlarini etnografiyasiga, urf – odatlariga nazar tashlaydigan bo’lsak, sharq ayollari g’arb ayollariga nisbatan so’zlarida ham, harakatlarida ham mehr- murruvatni his qilib turasiz. Bu bag’rikenglik azaldan merosdir. O’zbek ayollari farzand tarbiyasidagi so’zlariga e’tibor bersak, kattalarga hurmat, kichiklarga izzatda bo’lish g’oyalari keng shakllantiriladi. Ayniqsa, qizlarning so’zlash odobidagi kamchiliklarni bartaraf etishga alohida e’tibor beriladi. Chunki, o’zbek qizlarining boshqa xonadonga kelin bo’lib borganda uning gap-so’zlariga alohida e’tibor qaratilib, o’z ota-onasinikida sizlab gapirmagan singlisi, ukasini turmushga chiqqan joyidagi turmush o’rtogii barcha oila vakillarini har qanday holatda ham sizlab, muloyim bo’lishi, shu oilada tezroq ildiz otishiga imkon yaratuvchi omillardan biridir. Ayollar erkaklarga nisbatan, hissiyotga beriluvchi bo’lishini psixologiyani o’rganganimizda amin bo’lganmiz. Erkak aqliga suyanib so’zlasa,

ayol hissiyotlarini tiliga chiqaradi. Bu borada qizini uzatayotgan onaning nasihatlariga e'tibor beramiz, "Qizim qaynonang so'zlayotganda gaplariga quloq sol, senga yoqmaydigan gaplar bo'lsa ham aslo javob berishga shoshilma, chunki u ona, sening turmush o'rtogingni voyaga yetkazgan, ularnikidagi turmush tarzi biznikidan tamomila farq qilishi aniq, chunki Alloh ikkita bir xil inson yaratmaganidek, aslo solishtirma, shunday bo'lishi kerak edi, deya qabul qilsang juda yaxshi, biror savol berganlarida yoki xizmatga chorlaganlarida "labbay" deb javob bersang, senga ham chiroyli so'zlar bilan siylashlariga ishonaman...".

Ayollardagi bunday holatlarni psixolingvistikaga qanday bog'lashimiz mumkin. Bugungi kunda ayollarni ta'lim olishiga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Avvallari o'qigan qiz o'zini uddalaydi, oilasiga moddiy ta'minotiga ko'maklashadi deb e'tibor berilgan bo'lsa, inson ongini rivojlanishi bilimli, ko'p ilm olishga harakat qilgan qizlar komil inson tarbiyasiga, barkamol avlodlar ulg'aytirishiga munosib hissa qo'sha olishiga imkon deya qaralmoqda. Chunki, bilimli, ilmi ayollardan qalban, aqlan, hushkayfiyat energiyalarini his qilib yashashlari mumkinligini ko'ramiz. Ayollar psixolingvistikasini o'rganish uchun kuzatuvlar olib borgan paytlarimda shunga amin bo'ldim, qalbiga yoqmasada, siz bilan majburlikdan muloqot qilish, soxta tabassum yoki chiroyli so'zlar ham ularni hissiyotlarini to'liq yashirib bera olmas ekan. Buni his qilgan qalbingiz chiroyli tabassum yoki chiroyli soxta so'zlardan uzoqlashgisi kelar ekan. Aksincha, ona farzandiga noma'qul ish qilgan paytlarida dakki berib tanbeh berganida, onaga yana yaqinlashgiz keladi. Bunga sabab nima deb o'ylaysiz? Albatta, ona o'z farzandini qalbida sevgini o'chirib turib so'zlamasligidandir. Psixolingvistikani o'rganish bilan ayollardagi bir qancha holatlardagi ehtimoli ko'p bo'lgan so'zlarni ifoda etadigan hissiyotlar ko'rinishlari quyidagilarda ifoda topadi:

- Sizni gaplaringizni lablarini tez-tez tishlab eshitayotgan bo'lsa, bu ishonchsizlik belgisi;
- Atrofni kuzatib eshitish, sizga e'tiborsizlik, kasb joylarda bo'lsa kamchilik qidirish;
- Salom alikdan so'ng o'zini ishlari haqida so'zlashlik, shoshilayotganligidan darak beradi ;
- Qoshlarini ko'tarish jahl, nafrat;
- Qoshlarni o'rtaga yig'ib eshitish, achinish, dardkashlik;
- Qo'llaringizni ushlab gapirish, sizga judayam yaqinlik, do'stlik;
- Qo'llarini iyagiga qo'yib, ko'zlaringizga qarash muammolaringiz yechimida yordam berish:

Ushbu hissiyotlar so'z bilan nutqda to'liq ifodalanmasligi mumkin, lekin shunday

ko'rishlardan anglashingiz mumkin. Buning uchun ,albatta, kuzatuvchanligingiz va bilimingiz sizga to'g'ri yo'l ko'rsata oladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, psixolingvistikani o'rganish nutqimizning chiroyli ifodalarini, hayotning yozilmagan qonuniyatlaridan uni sifatlarini ko'plarini anglab, mag'zini chaqa olishimizda muhim ahamiyat kasb etadi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Filichyeva T.B. Logopediya
2. Nosirov Po'lat. O'zbek nutq madaniyati.Toshkent.2004
3. Muydinov K.A.,Vahobova K.U. Nutq madaniyati ma'ruzalar matni.Toshkent .2001
4. Ziyonet. uz